

BALOGH GERGŐ

Jelenet Jankovics Marcell Az ember tragédiája című animációs filmjéből, második (paradicsomi) szín (fotó: Török Máté, Jankovics Marcell engedélyével)

A PÉNZ SZEREPE A TRAGÉDIÁBAN

Habár Az ember tragédiájának recepciója a mű e vonatkozását leginkább a tizenegyedik, londoni szín és így az abban explicit módon színre vitt kapitalizmuskritika kapcsán tárgyalja, Madách drámai költeménye e szín keretein túl is kiemelt figyelemben részesíti a gazdasági cserefolyamatokat és azok médiumát, a pénzt. A pénz Ádám és Éva álmában, amelyet Lucifer bocsát rájuk, rendre az eseményeket erőteljesen befolyásoló tényezőként tűnik fel.

Ugyanakkor fontos észrevenni azt is, hogy az ökonómia történetformáló érvényesülését már az Úr és Lucifer első színbeli vitája megelőlegezi. Ellentétben a bibliai lázadással, amelyet az angyal legyőzése és bukása egyértelműen követ (Lk 10,18; 2Pét 2,4; Jel 12,7–9), Madáchnál Lucifernek az Úrral való szembezegeződése egyfajta – egyenlő felek közötti (lásd S. Varga Pál és Kerényi Ferenc korábbi írásait a témában) – alkudozási folyamatként is értelmezhető, amelynek eredményeképp a „tagadás ősi szelleme” (első szín, 124)¹ végül (ahelyett, hogy letaszítását követő becsapódásával létrehozná a poklot és a purgatórium hegyét)² hozzájut a Paradicsom két elátkozott fájához.

Akár azt is lehetne mondani, hogy ez a fejlemény a teremtés körüli műbéli kérdések – tudhatja-e Isten, mit alkotott? (első szín, 79–83; tizenegyedik szín, 26–32); ki volt előbb; honnan nyerték létüket az egymásnak feszülő felek? (első szín, 114–122) – lezáratlanságát, megnyugtató rendezésének hiányát hivatott kompenzálni:

AZ ÚR.

[..]

Megsemmisíthetnélek, de nem teszem,
Számúzve minden szellemkapcsolatból
Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.

[..]

1.

A műből származó idézetek forrása: MADÁCH Imre, *Az ember tragédiája. Drámai költemény. Szinoptikus kritikai kiadás*, s. a. r. és jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Argumentum, 2005.

2.

Dante ALIGHIERI, *Isteni színjáték. Pokol*, 34. ének, 121–126. sor.

► Fra Angelico:
Az utolsó ítélet
(Giudizio Universale),
105x210 cm, 1431
körüli, részlet: a Sátán
(Wikimedia)

LUCIFER.

Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett. –
Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.

AZ ÚR. (Gúnyal.)

Legyen, a mint kívánod.
Tekints a földre, Éden fáí közt
E két sudar fát a kellő közepén
Megátkozom, aztán tiéd legyen.

(Első szín, 134–147)

Az üzlet megkötését („osztályrészemet / Követelem.”; „Legyen, a mint kívánod.”) tulajdonképp mind Lucifer, mind az angyalok kara pozitívan értékeli – arról, hogy az Úr mit gondol, nem értesülünk. Az előbbi arról beszél, hogy az isteni rend megdöntéséhez „egy talpalatnyi föld” is elég, a kar pedig a törvénykezés aktusaként jelenti be azt (első szín, 148–153).

Az emberi bűnbeesés második színbeli eseménye ebből a perspektívából egy annál eredendőbb aktuson, az Úr és Lucifer közötti megállapodáson alapszik, amely Lucifernek a szellemvilágból való távozását és az azt keretező feltételrendszert avatja rendelkezéssé, „törvényé”. A beiktatott törvény, amely ekként nem az isteni akarat tiszta megnyilvánulása, hanem – még ha az Úr részéről gúny kíséri is – egy alku, kompromisszum eredménye, egyszerre intézményesíti az isteni erőhatalom igenlését és tagadását. Ugyan Lucifer végül a tizenötödik színben elbukik, ami látszólag visszaállítja az erőhatalom korlátlanságának érzékelhetőségét és így annak tételezését, hogy az események – így az alku megkötése is – mind csupán részei voltak az Úr tervének (például az emberi halandóság viszonyában [tizenötödik szín, 136–141]), azonban a szöveg tanúsága szerint ez a bukás egy mélyebb szinten a szellem előre kódolt, Lucifer által is hangsúlyozott végzetéből (első szín, 124–125), egyfajta sorsszerűségből, és nem pedig a bukáshoz vezető tényleges eseményekből ered (az Úr ezt a zárlatban, a törvénykezés második aktusában persze egyoldalúan – és ezért az egymással feszültségben álló

A TRAGÉDIA NYITVA HAGYJA ANNAK KÉRDÉSÉT, HOGY AZ ÚR TÉNYLEGESEN KÍVÜL ÁLL-E AZON AZ ÖKONÓMIAI RENDEN, AMELY, LEHETŐVÉ TÉVE A BŰNBEESÉST, ÁDÁM ÉS ÉVA ÉS ÁLTALÁBAN AZ EMBERI NEM SORSÁT MINDÖRÖKRE MEGHATÁROZZA

nézőpontok ütköztetését működtető műegész³ perspektívájából mindenképp gyanút keltő módon – újraértelmezi, saját szólamát abszolútizálva [tizenötödik szín, 170–178]).

Ez azt is jelenti, hogy mivel az első színben eldöntetlenül marad, az Úrnak vagy Lucifernek van igaza – ebben az esetben: Lucifer az Úr akaratából vagy más erőknek kiszolgáltatott voltából következően bukik el –, a *Tragédia* nyitva hagyja annak kérdését, hogy az Úr ténylegesen kívül áll-e azon az ökonómiai renden, amely, lehetővé téve a bűnbeesést, Ádám és Éva és általában az emberi nem sorsát mindörökre meghatározza. Amennyiben nem, úgy Madách művében a bűnbeesés ökonómiája (a gyümölcs elfogyasztása az ígért tudásért cserébe) előtt valóban az alku ökonómiája (a fák Lucifernek való kiutalása távozásáért és a teremtés kérdésének berekesztéséért cserébe), és nem pedig egy mindent megelőző és irányító isteni terv nyitja meg a kaput. A csereviszonyok világa, amely itt menthetetlenül összefonódik az emberi kulturalitással – hiszen a természettől elkülönülő kultúra a kiűzetés eredménye („Pálmafás vidék a paradicsomon kívül. Kis durva fakaliba. ÁDÁM czevekeket ver le kerítésül. ÉVA lugost alkot”, harmadik szín) –, ebben az értelemben maga válik azzá a „talpalatnyi földdé”, amelyen Lucifer megvetheti a lábát.

Innen nézve egyáltalán nem meglepő, hogy a *Tragédiában* a pénz minden előfordulásakor negatív módon jelenik meg. A negyedik, athéni színben a demokráciát kezdi ki, amikor a demagóg szónok a Miltiádészként feltűnő Ádám ellen uszítja a népet (ironikus módon arra hivatkozva, hogy Miltiádészt megvette az ellenség [ötödik szín, 76]). A politikai vélemény Madách Athénjában megvásárolható, és ekként

befolyásolható: a demokratikus véleménynyilvánítás eszerint nem önálló megfontolás, szabad választás eredménye, hanem az emberek életét átszövő gazdasági kényszerek függvénye:

ELSŐ POLGÁR.

No s, kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurczolkodjatok ki.
[...]

MÁSODIK A NÉPBŐL.

Uram! rekedt vagyok s kiáltani
Szeretnék.

MÁSODIK POLGÁR.

Itt van, kend meg torkodat.

MÁSODIK A NÉPBŐL.

Aztán mit mondjak?

MÁSODIK POLGÁR.

Mondj halált fejére.
(Ötödik szín, 78–79; 86–90)

A hetedik szín Tankrédja Konstantinápolyban azzal szembesül, hogy a szerzetesek által kínált könyvben az elkövetett bűnök kalkuláció tárgyává válnak – ahogy ugyanez a könyv arról is szól, hogy a megváltás maga is csupán csereérték kérdése:

3. Vö. S. VARGA Pál, *Két világ közt választhatni. Világkép és többszólamúság* Az ember tragédiájában, Bp., Argumentum, 1997, 50–53.

EGY BARÁT.

[...]

Ez megtanít, a gyilkos, a parázna,
A templomrabló, a hamis tanú
Hány évig fog szenvedni a pokolban.
És megtanít, egy évi büntetést
Hogy a gazdag megválthat husz s nehány,
Míg a szegény három solidival.
S ki már fizetni épen képtelen,
Nehány ezer korbácsütéssel is. –
Vegyétek e becses könyvet, vegyétek. –

(Hetedik szín, 252–260)

▲ William Blake:
A teremtő Isten (*The
Ancient of Days*),
30,8x24,8 cm, 1794
(Wikimedia)

Az isteni igazságszolgáltatás, végső soron a hit ezáltal belép a gazdasági cserefolyamatok profán világába. Ha az elkövetett bűnök büntetésének ideje és így azok megváltásának evilági ára is pontosan kiszámolható, a transzcendens hatalom kijátszhatóvá válik. A szerzetesek, akik a könyvet árulják, miközben pénzt kérnek, és a pénz e hatalmát hirdetik, tehát tulajdonképp

az Úr ellen dolgoznak, rombolják az isteni erőhatalom tekintélyét. Ez az oka annak, hogy Ádám, aki itt a hit katonájának szerepét tölti be, karddal kelne ki ellenük (hetedik szín, 262–263).

A pénz a nyolcadik szín keretei között sem kevésbé problematikus. Kepler feleségének igényei a tudománynak szentelt életet, sőt a tudást magát kompromittálják:

ÁDÁM.

Nem fáradok-e éjet és napot,
Elárulom tudásomat miattad,
Megtörtözöm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoszkópot csinálok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.

(Nyolcadik szín, 113–118)

Londonban – mint a gazdasági csereviszonyok világának legmagasabb fokú műbéli megnyilvánulásában – az előbbiekhöz hasonló módon válik áruvá a szórakozás (tizenegyedik szín, 90–130), a természeti szépség (tizenegyedik szín, 131–132), a művészet (tizenegyedik szín, 213–219) stb. Ezek közül is kiemelkedik azonban a szerelem, amelyet már Lucifer Évára tett megjegyzései is előrevetítenek: „S ha jól megnézzük, ő is *eladó* lesz. [...] Hisz tán *drágább* a többinél.” (tizenegyedik szín, 266; 268 [kiemelés tőlem – B. G.]). Mint ismert, az udvarló Ádámot előbb munkásként elhajtják, majd miután Lucifer elhinti gazdagságának hírért, már Éva vágyakozik a férfi társaságára iránt (tizenegyedik szín, 429). Az anya és Éva emlékezetes pálfordulása – amely még Lucifert is megszépíti (tizenegyedik szín, 431–433) – azt mutatja meg, hogy a gazdasági csereviszonyok hatalmát totalizáló

*MADÁCH MŰVÉBEN MINDEN
CSEREAKTUS LUCIFER HATALMÁT NÖVELI,
ÁDÁM TELJES KIÁBRÁNDULÁSA – ÉS
AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁNAK VÉGSŐ
FELTÁRULÁSA – FELÉ KIKÖVEZVE AZ UTAT.*

korban a mű által egyébként rendre idealizált nőalak és a hozzá kapcsolódó szerelem maga is szükségszerűen lép be e viszonyok közé.

Madách művében minden csereaktus Lucifer hatalmát növeli, Ádám teljes kiábrándulása – és az ember tragédiájának végső feltárulása – felé kikövezve az utat. Nem véletlen, hogy Lucifer a londoni színben a leglelkesebb. Ennek fényében azt hihetnénk, a falanszter azért nem hozhat feloldozást, mert a fenti viszonyokat nem megszünteti, csupán abszolút módon racionalizálja, szabályozza. A tizennegyedik szín, a hó és jég világa ugyanakkor éppen azt mutatja meg,

hogy az ember e viszonyok tényleges megszűnésével nem felszabadul, hanem az állati létbe hanyatlik (tizennegyedik szín, 97–100; 168–171) – nincs visszaút az Édenbe.

(A tanulmány az MTA BTK Lendület Magyar Irodalom Politikai Gazdaságtana Kutatócsoport (34080 LP 2019-10/2019) kutatási programjának részeként, annak támogatásával készült.)

▼ Buday György illusztrációja Az ember tragédiája tizenharmadik (űrbéli) színéhez, fametszet, 1935 (Országos Széchényi Könyvtár)

